

CƏFƏRLİ ZEYNƏB CƏFƏR QIZI
Bakı Dövlət Universiteti
Türkologiya kafedrasının magistrantı
E-mail: zeynep.ceferli@mail.ru

MUSTAFA ZƏRİRİN “YUSİF VƏ ZÜLEYXA” POEMASININ DİLİNDƏKİ SINONİMLƏRİN ZƏNGİNLİYİ

XIV əsrin ikinci yarısında yazılmış olan Ərzurumlu Mustafa Zəririn “Yusif və Züleyxa” poeması böyük bir rəğbət görmüşdür. Bu poema bugünə qədər müxtəlif dilçilər tərəfindən diqqət mərkəzində olan məsnəvilərdən biridir. Əsərin dilinin leksikası da öz fərqliliyi ilə seçilir. Mustafa Zəririn “Yusif və Züleyxa” poemasının dilinin lüğət tərkibində leksik-semantik söz qruplarının yaranmasında şair türkmənşəli sözlərlə yanaşı, alınma sözlərdən də geniş istifadə edir. Bu halda şair ana dilinin lüğət zənginliyindən, ifadələrin xalq dilində mövcud mənə çalarlarından, çoxmənalılığından, eləcə də xalq dilində artıq özünə yer almış ərəb və fars dili alınmalarından istifadə etməklə zəngin leksik-semantik söz qrupları yaradır.

Ümumiyyətlə, dilçilik tarix boyu inkişaf etmişdir və onun inkişaf edən sahələrdən biri də leksikologiya bölməsidir. Dilimizin lüğət tərkibi zəngin və rəngarəng olduğuna görə, müxtəlif alimlər, dilçilər dilimizin leksikasına müəyyən zənginlik gətirmiş, müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki sözlər mənə ifadə etməsinə görə üç qrupa bölünür: omonim sözlər, sinonim sözlər, antonim sözlər [3, s. 163]. Dilin zənginləşməsinin əsas mənbələrindən biri olan sinonimlər dilin bütün üslub imkanlarının təmin edilməsində rol oynayır. Müxtəlif fonetik tərkibə malik, məzmunca bir-birinə yaxın və nisbətən fərqli semantik mənalara ifadə edən, eyni morfoloji funksiya daşıyan sözlər qrupuna sinonimlər deyilir. Sinonimlər və onların müxtəlif növləri ilə bağlı Azərbaycan dilçiliyində də münasibətlər fərqlidir. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyasından əsaslı şəkildə bəhs edən dilçi-alimlərimizin eyni və yaxın mənalı sözlər qrupu haqqında fikirlərinin müqayisəsində bir sıra cəhətlər ortaya çıxır. Sinonimləri təşkil edən sözlər eyni bir nitq hissəsinə aid olur və bu sözlərə bütün nitq hissələrində, ən çox isə isim, sifət, feil və zərflərdə təsadüf olunur. [4, s. 74] Sinonimlər haqqında da S.Cəfərovun da bir fikir var idi: “Sinonim szlərin bəziləri ancaq ədəbi dildə işləndiyi halda, bəziləri canlı danışq dilində daha çox işlənir.” [1, s. 30]

Qeyd etməliyə ki, Mustafa Zəririn “Yusif və Züleyxa” poemasının dilində lüğət tərkibi sinonimlərlə xüsusilə zəngindir; bu semantik söz qrupunun yaranmasında alınma sözlər fəaldır. Sinonim zənginliyi məhz Azərbaycan türk dili sözləri ilə ərəb və fars alınmalarının yanaşı, qarşılıqlı mənə uyuşmalarından şairin məharətlə istifadə etmə bacarığından qaynaqlanır. Beləliklə, iki böyük xəzinə birləşib əsərin poetik dilinin bədii-estetik zənginliyini və tərəvətini təmin edir.

“Yusif və Züleyxa” poemasının dilində işlənən sinonim sözlər leksik-semantik və leksik-üslub xüsusiyyətlərinə malikdir. Bu şifahi dil nümunələri əsərin dilinin

ifadə və obrazını təmin edən elementlər sırasındadır. XIV əsrdə Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin inkişafı ilə milli dil arasındakı əlaqə “Yusif və Züleyxa” poemasının dilində rast gəlinən sinonimlərin rəngarəngliyində daha aydın şəkildə açılır. Burada sinonimlər həm ayrı-ayrı beytlərdə, həm də eyni beyt daxilində işlənir. Əsərin dilində bəzi sinonim sözlərin işlənməsinə diqqət yetirə bilərik:

1. Altun-qızıl

Başınə *altun* tac urdu ol əmir

Xoş mürəssə görənün canı ərir [6, s. 47];

Neməti–aləm gətirdilər belə

Beş yüz *qızıl* təbəq götürdü belə [6, s. 28].

Altun sözü dilimizdə işlək qədim sözlərdən biridir. Həmçinin bu sözə Orxon-Yenisey abidələrinin dilində də işlənir. Orta əsrlər yazılı abidələrinin dilində zəngin olaraq görünür. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud”da: “Altun başlu ban ev vergil bu oğlana.” [4, s. 18].

Altun sözünə oğuz mənşələrində rast gəlinməməsi diqqət çəkən məqamlardandır. Çağdaş türk dil qruplarına daxil olan bütün dillərin lüğət tərkibində demək olar ki, mövcuddur. *Altun* sözü uyğur, özbək, tatar, başqırd, qazax, noqay, qaraçay-balkar və s. kimi dillərin lüğətində demək olar ki, özünü göstərir. Oğuz qrupunda isə yalnız Türkiyə türkcəsində ədəbi dil vahidi olaraq altın formasında işlənməkdədir.

Bu söz “qırmızı” və “tun” sözlərinin birləşməsindən yarandığını da güman edirlər. *Qızıl* sözü hal-hazırda dilimizdə qırmızı kimi yox, qiymətli metal kimi işlənir. Poemada da bu söz qiymətli metal mənasında işlənmişdir.

“Yusif və Züleyxa” poemasında həmçinin altun və qızıl sözləri eyni misranın tərkibində də işlənir: *Qızıl* altundən tutub əl ilə [6, s. 75]; Yusifin bir *qızıl* altun sağəri var [6, s. 86].

Eyni misra daxilində sinonimlərin işlənməsi müxtəlif abidələrimizin dilində də rast gəlinir.

2. Kəndi-kəndöz-özü

Bizə çox dürlü şəfaət eylədin,

Kəndi lütfündə səxavət eylədin [6, s. 87];

Gördülər Yusifin ol görklü üzün,

Ol xəlayiqlər unutdu *kəndözün* [6, s. 32];

Məqsudi oldur, baba, həm sizləri,

Qamunızı görmək istər *özləri* [6, s. 80].

Bu söz uyğur abisələrində *kentü* şəklində də işlənir. *Kəndi* sözü dilimizi tərk etsə də, dialekt və şivələrimizdə “öz” mənasını ifadə edərək işlənir. Şəki, Qazax, Dərbənd rayonlarında bu sözə rast gəlirik. Dilimiz üçün arxaik söz kimi qalan bu söz türk və qaqauz dilində işləkdir.

Həmçinin “Yusif və Züleyxa”nın dilində bu əvəzliliklərin paralel olaraq işləndiyini şahidi oluruq:

Qəsd qıldı pəncərədən *kəndözün*,

Kim salaydı Yusif ardına *özün* [6, s. 33].

3. Nişə-neçün-nədən-nə səbəbdən

Yusif aydır, *nişə* ötürsən anı,

Çünki tərپənməz, yoxdurur canı [6, s. 43];

Neçün tutmazsın Züleyxa sözünü,

Ya bəgənməzsən anın görklü üzünü? [6, s. 48].

Poemanın dilində sinonimlərin bir qismi də sual əvəzliləridir. İşlənən bu əvəzlilərin nə və üçün sözlərindən yarandığını deyənlər də olmuşdur. Bəzən *neçün//nişə//nə səbəbdən* sözlərinin bir beyt daxilində işləndiyini də görə bilərik:

Yusif aydır, siz *neçün* getmədiniz?

Bizi qoyub, *nişə* tərک etmədiniz? [6, s. 57];

Yusif aydır, *nişə* geri döndünüz,

Nə səbəbdən geri bundə gəldiniz? [6, s. 87].

XV əsrin nümayəndəsi olan Fədai də öz dilində bu əvəzlilərdən istifadə etmişdir. Həmçinin müasir dilimizdə işlənməsə də, dialekt və şivələrimizdə işlənir. Bakı, Şamaxı dialektlərində nöşün, Muğan qrupu şivələrində isə nəşə, nöşün, nöhün kimi variantlarda öz varlığını qoruyub saxlamışdır.

4. Nedəyim - nə qılayım “nə edim”

Nedəyim, səbrim tükəndi, qalmadı

Nə qılayım, ol vəfadar olmadı [6, s. 40].

M.Zəririn dilində çox müşahidə etdiyimiz bu sual əvəzliləri eyni beyt daxilində işlənmişdir.

5. İmdi-şimdi

Eşit *imdi* bu düşün təbirini,

Boğazından asarlar yarin səni [6, s. 55];

Bən qocaldım, *şimdidən* geri həman,

Sənin olsun səltənət, ey dustan [6, s. 69].

Müasir dilimizdə *indi* forması işlənir Orxon-Yenisey abidələrində *indi* sözü *amtu* şəklində işlənir. Həmçinin bu sözün variantına “Dədə-Qorqud kitab”ında rast gəlinir. *Emdi* sözünü qədim variant kimi qəbul edə bilərik. “Divanü lüğət-it-türk”də də *emdi* formasında rast gəlirik: *emdi* keldim “*indi* gəldim”.

Şimdi sözü müasir dilimizdə işlənməsə də, Türkiyə türkcəsində işlək olan sözlərdən biridir.

6. Gözəl - görklü “gözəl”

Ol qəravaşın bir oğlu var idi

Kim, gülər üzlü *gözəl* dildar idi [6, s. 9];

İlla üzü *görklü* dər niqab,

Görməsin ölkər deyi, ya afitab [6, s. 75].

Dilimizin bütün tarixi dövrlərində bu sözün işləkliyinə rast gəlmişik. Qədim yazılı abidələrimizdə *gözəl* sözü əvəzinə kört sözünün işlənməmişdir. Məsələn: *Körtlə* tüzün tenqrim külüqüm küzünçüm “*Gözəl*, əsil tanrım, şöhrətlim, hafizim”.

M. Kaşğarının lüğətində isə bu dil vahidi *körk* formasında qeydə alınıb mənası “*gözəllik*” kimi izah edilmişdir. Dədə Qorqud Kitabı’nın dilində də müsbət mənə

ifadə etmiş ləksem *görklü* şəklində işlənərək “gözəl”, “müqəddəs”, “mübarək” anlamlarını ifadə etmişdir.

Görklü sözü Azərbaycan dilinin şivələrində həm yuxarıda qeyd etdiyimiz mənalarda, həm də “şərəfli”, “şöhrətli” sözlərinin sinonimi kimi *görx'lü//görhlü* şəklində Şəmkir, Tovuz şivələrində işlənilməsi müşahidə edirik. Şamaxı şivəsində isə *görüklü* şəklində işlənir, mənası isə “təntənəli, dəbdəbəli” sözləridir.

7. Ata-baba

Ata könli qalmyə sana yəqin,
Kəndini padişahlıqdən saqın [6, s.104];
Gördünüzmi, şol qədərcə avaz ilə
Babamızı aldıadı bir söz ilə [6, s.12].

Qədim abidələrimizin dilində rast gəldiyimiz *ata* sözünün mənşəyi ilə müxtəlif fikirlər mövcud olmuşdur. *Ata*, *dədə* kök tərəflə bağlı olub və daha çox “erkək” mənasına uyğun gəlib. *Dədə* və *ata* eyni kökdəndir, bütün başqa dillərə türk dillərindən keçib. Qədim mənası *kişi* (erkək) deməkdir.

Ata sözü bu gün qırxdan çox sözlə birlikdə yaşamaqdadır. Bundan əlavə, ana və *ata* sözlərinin hər hansı bir dildə işlənməsi bu sözlərin həmin dilin əsas sözləri olması demək deyil.

Poemada işlənən *ata-baba* sinonimləri həmçinin “*Dədə-Qorqud kitabı*”ın dilində *ata* mənasında işlənir. Həm də qeyd edə bilərik ki, *ata* sözü 16 dəfə, *baba* sözü isə 54 dəfə istifadə olunub.

Ata sözü yerinə həmçinin poemada *pedər* sözü də işlənir.

Var idi andə məgər kim, bir hünər,
Anın için sevdi anı ol *pədar*? [6, s. 77].

Ata sözü müasir türk dillərinin bir çoxunda işlənir. Məsələn, özbək dilində *ata*, *ätä*, qazax dilində *ata*, tatar dilində *ati*, *ata*; uйğur dilində *dada*, *ata*, leksik vahidləri “*ata*” mənasında işlədilməkdədir. Bunlardan fərqli olaraq noqay dilində *ataj* sözü “*baba*”, *kart ataj* birləşməsi isə “*ulu baba*” mənasını ifadə etmək üçün istifadə edilir. Türk türkcəsində isə bəzi söz birləşmələrinin tərkibində *ata* ləkseminə təsadüf edilir: *atalar sözü*, *ata yurdu*. Müasir türk dillərindən türk, qaqauz, kırım-tatar dilləri və karaim dilinin kırım dialekti üçün *baba* ləkseminin “*ata*” anlamında işlənməsi səciyyəvidir [2, s. 232].

Həmçinin, yeri gəlmişkən, qədim dillərdə işlənən bəzi sözlərin bu gün hər hansı bir dildə oxşar və ya eyni şəkildə işlədilməsi bu dillər arasında hər hansı bir dil əlaqəsinin olması demək deyil. İstənilən fərqli dildə günümüzə qədər gəlib çatmış lüğəvi vahidin fərqli bir dildə mövcud olması mümkündür. Poemanın dilində türk mənşəli sinonim sözlər sırasında feillərin də işləkliyi xüsusi yer tutur.

8. Sunmaq-vermək

Saqi gətirdi qədəh, doldurdu cam,
Sundu şahə ləl içində ləl-kam [6, s. 68];
Bir ağac *verdi* əlinə, dedi dur,
Bununlə yüz ağac Yusifə ur [6, s. 58].

Həmçinin bu sözə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da rast gəlinir. Bu feilin digər dövrlərdə işləndiyini də görürük. Məsələn, Xəqaninin, Nəsiminin, Füzulinin dilində bu feil eyni semantikada işlənir.

9. Eşit- dinlə- qulağın aç

Eşit imdi qalanının adını,
Kim, bulamın sən bu sözün dadını [6, s. 8];
İmdə *dinlə* qissei-Yusif imam,
Qamu qissədən ol yegdir benam [6, s. 10];
Mərifət əhli, *qulağın aç* bəri,
Canə uyğul, nəfəs tərək etgil geri [6, s. 69].

İşlənən feillər müxtəlif dövrlərdə işlənir. Bu feillər həmçinin eyni beyt daxilində və imdi zaman zərfi işlənməsini qeyd alırıq.

Can *qulağın aç*, *dinlə* bir zaman,
Bir əcaib, bir qəraib dastanı [6, s. 7];
Eşit imdi qissei-Yusifə sana
Aydı verəm gər *qulaq ursən* bana [6, s. 9].

Qeyd edək ki, burada qulağ açmaq və qulaq urmaq sinonim frazeoloji birləşmələrdir.

10. Yalan söyləmək-qandırmaq- aldatmaq

Ta ki, babamızı məhbub eylədi [6, s. 12];
Höküm ilə bu sözü biri eşidər,
Əslə üzrə qərdaşların *qandırar* [6, s. 12];
Gördünüzmi, şol qədərəcə avaz ilə
Babamızı *aldadı* bir söz ilə [6, s. 12].

Müasir ədəbi dilimizdə *yalan söyləmək*//*demək* və *aldatmaq* feilləri aktiv şəkildə işlənir. *Qandırmaq* ləksemi isə q>k əvəzlənməsi ilə *kandırmaq* fonetik variantında Türkiyə türkcəsində ədəbi dil faktı kimi işlənir. Ümumiyyətlə, alınma sözlərin türk mənşəli köməkçi feillərlə birgə işlənməsi bizə məlumdur.

11. Getmək-yürümək- yügrüşmək

Qaldı Yusif, *getdi* həm qərdaşları
Eşit imdi netdi qərdaşları [6, s. 16];
Biz ol vəqt qatınə *yürüdük*
Qoyunumuz dağılmasın, der idik [6, s. 17];
Yügrüşürlər başaçıq, aşüftəvar
Yusif, ardınca Züleyxadır qovar [6, s. 44].

Yürümək sözü *demək* olar ki, müxtəlif dövrlərdə *getmək* feilinin sinonimi kimi işlənib. Lakin müasir dövrümüzdə *getmək* feilinə daha çox üstünlük verilir.

12. Ezaz etmək- izzət etmək

Məclisi-şahənədim saz eylədi,
Yusifə şah döndü *ezaz eylədi* [6, s. 68];
Səltənət Yusifə oldu pəs dəxi,
Şahə Yusif *izzət edər*, ey əxi [6, s. 69].

Feilin birinci tərəfi ərəb mənşəlidir. Müasir dilimizdə hal-hazırda işlənir. Lakin *hörmət-izzət* ifadəsinin tərkibində bu sözə rast gəlirik.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz nümunələrlə yanaşı poemanın dilində müxtəlif, zəngin həm ərəb-fars mənşəli, həm də türk mənşəli sinonim cərgələrinə rast gəlinir.

Ümumiyyətlə, belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, dilimizin lüğət tərkibi zəngindir. Poemada da işlənən leksik-semantik söz qrupları öz zənginliyi ilə yanaşı, müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif şəkillərdə dilimizdə mövcud olublar və müəyyən şəkildə öz işləkliyini qoruyublar. Bunun əsas nümunəsi də qədim türk yazılı abidələri, yəni Orxon-Yenisey abidələri, həmçinin orta əsrlər yazılı abidələri, ədəbi dilimizin dialekt və şivələridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (leksika). Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 192 səh.
2. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası (Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı). Təkmilləşdirilmiş ikinci nəşr. Bakı: "Elm və Təhsil"-i nəşriyyatı, 2016, 347 səh.
3. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, 2008, 441 səh.
4. İ.Qəribli. Azərbaycan dili. Bakı: "Qələm" MMS, 2009, 408 səh.
5. Kitabı-Dədə Qorqud" dilinin izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1999, 204 səh.
6. Zərir M. "Yusif və Züleyxa". Çapa hazırlayan: Xəlilov Şaməddin. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 128 səh.

Cəfərli Zeynəb

Mustafa Zəririn "Yusif və Züleyxa" poemasının dilindəki sinonimlərin zənginliyi Xülasə

Dilçilik tarix boyu inkişaf etmişdir. Və onun inkişaf edən sahələrdən biri də leksikologiya bölməsidir. Bildiyimiz kimi, dilimizin lüğət tərkibi zəngin və rəngarəngdir. Müxtəlif alimlər, dilçilər dilimizin leksikasına zənginlik gətirmişdir. Biz leksik vahidlərin forma və məzmunu nəzərə alaraq onu leksik-semantik söz qruplarına bölə bilərik. Sinonimlər isə bura daxil olan bölmələrdən biridir. Sinonimlik geniş anlayışdır. Buraya bir-birini müxtəlif üsullarla əvəz edən və ya edə bilən sözlər qrupu daxil edilir. Orta əsrlər yazılı ədəbiyyatımızın dilində sinonimlər öz fərqliliyi ilə daim seçilib. Ədəbiyyatımızda çox sevilən və buna görə bir çox mənзум və mənsur əsərə ilham olmuş poemalardan biri "Yusif və Züleyxa" poemasıdır. XIV əsrdə ədəbi-bədii dil nümunələrimizdə, Şərq ədəbiyyatında məşhur olan Mustafa Zəririn "Yusif və Züleyxa" poemasının dilində sinonimlər öz zənginliyi və fərqliliyi ilə seçilir. Poemanın dilində işlənən sinonimləri adlar və feillər olaraq iki yerə ayıra da bilərik. Sinonimlərin çox bir hissəsi həm eyni misra daxilində, həm ayrı misralarda, həmçinin müxtəlif yazılı abidələrimizin dilində işlənir. Burada işlənən sinonim cütlüklərinin bir qismi "Dədə-Qorqud kitab"ında, Fədainin dilində, həmçinin müasir türk dillərinin ədəbi dilində zənginliklə rast gəlinir. Bununla yanaşı öz ədəbi

dilimizdə rast gəlinməsə də, dialekt və şivələrimizdə bu sinonimləri görmək mümkündür.

Açar sözlər: Mustafa Zərir, “Yusif və Züleyxa”, leksika, sinonim, dil.

Jafarli Zeynab

The wealth of synonyms in the language of Mustafa Zarir's poem “Yusif and Zuleikha”

Summary

Linguistics has evolved throughout history. And one of its developing areas is the lexicology department. As we know, the vocabulary of our language is rich and varied. Various scientists and linguists have enriched the lexicon of our language. We can divide it into lexical-semantic word groups, taking into account the form and content of lexical units. Synonyms are one of the sections included here. Synonymy is a broad concept. It includes a group of words that can or do replace each other in different ways. In the language of our medieval written literature, synonyms have always been distinguished by their differences. One of the poems that is very popular in our literature and has inspired many verse and prose works is the poem "Yusif and Zuleikha". The synonyms in the language of Mustafa Zarir's poem "Yusif and Zuleikha", which is famous in the literature of the 14th century, are distinguished by their richness and diversity. We can divide the synonyms used in the language of the poem into two parts: nouns and verbs. Most of the synonyms are used both within the same stanza and in separate stanzas, as well as in the language of our various written monuments. Some of the synonym pairs used here are abundantly found in the "Dada-Gorgud book", in the language of Fedai, as well as in the literary language of modern Turkish languages. At the same time, it is possible to see these synonyms in our dialects and dialects, although they are not found in our literary language.

Key words: Mustafa Zarir, “Yusif and Zuleykha”, lexicon, synonym, language.

Джафарли Зейнаб

Богатство синонимов в языке стихотворения Мустафы Зарира “Юсиф и Зулейха”

Резюме

Языкознание развивалось на протяжении всей истории. И одно из его развивающихся направлений — кафедра лексикологии. Как мы знаем, словарный запас нашего языка богат и разнообразен. Различные ученые и лингвисты обогатили лексикон нашего языка. Мы можем разделить его на лексико-семантические группы слов с учетом формы и содержания лексических единиц. Синонимы — один из разделов, включенных сюда. Синонимия — это широкое понятие. Он включает в себя группу слов, которые могут заменять или заменяют друг друга по-разному. В языке нашей средневековой письменной литературы синонимы всегда отличались своими различиями. Одним из стихотворений, пользующихся большой популярностью

в нашей литературе и вдохновившим множество стихотворных и стихотворных произведений, является поэма «Юсиф и Зулейха». Синонимы в языке известной в литературе XIV века поэмы Мустафы Зарира «Юсиф и Зулейха» отличаются богатством и разнообразием. Синонимы, используемые в языке стихотворения, можно разделить на две части: существительные и глаголы. Большинство синонимов употребляются как в пределах одной строфы, так и в отдельных строфах, а также в языке различных наших письменных памятников. Некоторые из использованных здесь пар синонимов в изобилии встречаются в «книге Дада-Горгуд», в языке федаи, а также в литературном языке современных тюркских языков. В то же время эти синонимы можно увидеть и в наших говорах и диалектах, хотя в нашем литературном языке они не встречаются.

Ключевые слова: Мустафа Зарир, “Юсиф и Зулейха”, лексика, синоним, язык.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024

**Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İslam Vəliyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**